

Türkiye Sivil Toplumunda Çatışma Sonrası Hafızalaştırma Pratikleri

Yazar: Sena Kaplan | 31 Ağustos 2022

Hafızalaştırma kavramı en genel anlamıyla kolektif hafızayı canlı tutmayı hedefleyen her türlü aktiviteye işaret edecek şekilde kullanılıyor. Bu aktiviteler bazen anıtlar, müzeler ve arşivler gibi fiziksel çıktılar ortaya koyarken bazen de toplumsal diyalog ve hatırlama projeleri veya vicdan mekanları şeklinde tasarlanabiliyor. 2000'lerin başından itibaren akademik ve pratik alanda gittikçe popülerleşen çatışma sonrası hafızalaştırma çalışmalarının dünyada da pek çok örneğini görmek mümkün. Toplumsal çatışmaların ardından, geçmişi çok yönlü bir biçimde hatırlamak ve şiddet mağdurlarını anmak için hafızalaştırma geçmişle yüzleşmenin ve geçiş dönemi adaleti uygulamalarının temel ayaklarından biri olarak karşımıza çıkıyor. Peki Türkiye’de çatışma sonrası hafızalaştırma alanında ne tür çalışmalar yapılıyor? Hafızalaştırma alanında hangi sivil toplum aktörleri aktif olarak rol alıyor? Bu çalışmalar ne gibi sonuçlar ortaya koyuyor? Bu yazıda yüksek lisans tezim çerçevesinde iki insan hakları örgütü (İHD ve TİHV), iki dayanışma temelli sivil toplum örgütü (YAKAY-DER ve GÖÇ-DER) ve hafıza çalışmaları odaklı bir sivil toplum örgütünün (Hafıza Merkezi) yürütücüleri ile yaptığım görüşmelerden yola çıkarak bu soruları kısaca cevaplamaya çalışacağım. Bu yazının Türkiye’deki tüm hafızalaştırma projelerini içermeyeceğini, 1990’lar ve Kürt sorunu odaklı çalışan beş sivil toplum örgütünün faaliyetlerine odaklanarak bu örneklerin Türkiye’de hafızalaştırma alanına nasıl bir katkı sunduğunu değerlendireceğini belirterek başlamakta yarar var.

DEMOS’un “Türkiye Helalleşmeyi Tartışırken” yazı dizisinin [“Geçiş Dönemi Adaletinde Sivil Toplum Nasıl Bir Rol Oynayabilir?”](#) başlıklı üçüncü yazısında Güley Bor, sivil toplumun geçmişle yüzleşme süreçlerindeki potansiyelini ve geçiş dönemi adaleti tartışmalarına sivil toplum katılımının önemini değerlendirmişti. Bahsi geçen yazıda da vurgulandığı üzere, toplumsal çatışmaların ardından yaşanan geçiş süreçlerinin başarılı olabilmesi için siyasi otoritelerin ve sivil toplumun beraber çalışması gerekiyor. Benzer şekilde, geçmişle yüzleşmenin temel ayaklarından sayılabilecek hafızalaştırmanın da sivil toplum katılımı ile geniş kapsamlı bir faaliyet olarak yürütülmesinin gerekliliğini vurgulamak gerekir. Hafızalaştırma üzerine mevcut akademik literatür bu gerekliliği

açıkça ortaya koyuyor. Örneğin, 2007 yılında Şili’de düzenlenen “Hafızalaştırma ve Demokrasi: Devlet Politikaları ve Sivil Eylemler” başlıklı^[1] hafızalaştırma, demokratikleşme ve geçmişle yüzleşme ilişkisine odaklanan ilk uluslararası toplantıda öne çıkan konulardan biri sivil toplumun hafızalaştırma süreçlerine katılımının önemi idi. Sivil toplum katılımının tabandan yukarı bir hatırlama sürecine olan katkısı 2014’te BM Genel Kurulu ve İnsan Hakları Konseyi’nin özel raportörü Farida Shaheed tarafından hazırlanan^[2] “Çatışma Sonrası ve Bölünmüş Toplumlarda Hafızalaştırma Süreçleri Raporu”nda da önemle altı çizilen bir konu. Özellikle resmi geçiş dönemi adaleti mekanizmalarının işletilmediği ve hakikat komisyonlarının bulunmadığı durumlarda sivil toplum kurumları “resmi olmayan hakikat projeleri” şeklinde çalışarak geçmişle yüzleşmeye katkı sağlayabilecek potansiyele sahip. Türkiye’de 2013 ile 2015 yılları arasında yaşanan barış sürecinde her ne kadar adı konulmuş bir geçmişle yüzleşme deneyimi yaşanmamış olsa da sivil toplumun hafızalaştırma çalışmalarının bu dönemde hız kazandığını görmek mümkün. Bu durum, sağlıklı bir hafızalaştırmanın ve dolayısıyla geçmişle yüzleşmenin ancak diyalog ve barış ortamında gerçekleşebildiğini ve barışın sürekliliğine katkı sunmayı amaçladığını gösteriyor. Türkiye’de Kürt sorunu odaklı hafızalaştırma çalışmaları geçmişe çok yönlü bir bakışı mümkün kılmaya çalışırken aynı zamanda geleceğe yönelik dersler çıkarmayı ve toplumsal diyalogu pekiştirmeyi amaçlıyor.

2000’lere kadar Türkiye’nin zor ve tartışmalı geçmişine dair çoğunlukla tek yönlü ve ulusalcı bir tarih anlatısı mevcuttu. Devlet şiddeti, insan hakları ihlalleri ve katliamlar hakkında inkârcı, baskıcı ve manipülatif anlatı geçmişle yüzleşmenin önündeki en büyük engeldi. 2000’ler Türkiye’sinde ise hem akademik hem kamusal alanda azınlıkların, feminist ve LGBTİ+ örgütlerinin çabalarıyla alternatif hatırlama biçimleri ortaya çıktı ve bu “karşı-hafıza”lar kamusal alanda gün geçtikçe daha görünür olmaya başladı. Hatta bu durum zaman zaman bir “hafıza patlaması” olarak adlandırıldı. Her ne kadar Kürt sorunu odaklı hafızalaştırma çalışmaları ve alternatif hatırlama biçimleri daha eskiye dayanıyor olsa da bu alandaki akademik ve pratik çalışmaların da 2000’ler sonrasında kurumsallaştığını görüyoruz.

Kürt sorunu ve 1990’larda yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin hafızalaştırılması için çalışan kurumları üç farklı başlık altında toplamak mümkün. Bunlardan ilki insan hakları temelli çalışan sivil toplum örgütleri. İnsan Hakları Derneği (İHD) ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) bu kategorinin Türkiye’deki en önemli örnekleri. İnsan hakları örgütleri koruma ve hak savunuculuğu faaliyetleri sırasında hak ihlallerine maruz kalan toplum kesimleri ile ilk elden temas kuruyorlar. Dolayısıyla devlet şiddetini ve hak ihlallerini hukuki anlamda kayıt altına almış oluyorlar. İHD ve TİHV’in kuruluşlarından bu yana literatürde hukuki belgeleme veya hukuki hafızalaştırma şeklinde adlandırılan çalışmalarla örtüşen işleri var. Bu kurumlar her ne kadar doğrudan hafızalaştırma amacıyla yola çıkmış olmasalar da zaman içerisinde yaptıkları çalışmalar birer “karşı arşiv”e dönüşüyor. Örneğin İHD’nin takip ettiği faili meçhuller, işkence, gözaltında kayıp gibi ihlallere yönelik davalarda mağdurların sözlü veya yazılı beyanları, dava sürecinde düzenlenen hukuki belgeler, ihlale ilişkin deliller yıllar içerisinde birikerek önemli bir arşiv haline geldi. Benzer şekilde TİHV’in işkenceyi belgelemek için başvuru raporlarından veya tıbbi görüntüleme sonuçlarından oluşan ve 1990’lardan beri genişleyen arşivi de bir tıbbi dokümantasyon veya hafızalaştırma örneği olarak verilebilir. Bu arşivler kapsamlı bir geçmişle yüzleşme sürecinde başvurulması gereken ilk kaynaklar olarak görülebilir.

Dayanışma temelli sivil toplum örgütlerinin de hafızalaştırma alanında aktif olarak rol oynadığını görüyoruz. Dayanışma temelli sivil toplum örgütleri adlandırması mağdurlar/hayatta kalanlar tarafından oluşturulan dayanışma ve yardımlaşma derneklerini içeriyor. Bu kurumlar ağır insan hakları ihlalleri mağdurları veya mağdur yakınlarının bir araya gelerek oluşturduğu yapılar olduğundan, hafızalaştırma süreçlerine olan katkıları tabandan yukarı bir hatırlama ve yüzleşme imkânı sunuyor. Türkiye örneğinde Yakınlarını Kaybedenler Derneği (YAKAY-DER) ve Göç Edenlerle Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği (GÖÇ-DER) gibi 1990’lı yılların çatışmalı ortamında şiddet

mağdurlarının bir araya gelerek kurduğu sivil toplum örgütleri mevcut. İnsan hakları örgütlerine benzer şekilde, aslında dayanışma temelli örgütler de hafızalaştırma çalışmaları yapmak amacıyla kurulmuyorlar ancak zaman içerisinde diyalog ve çözüm ihtimalinin oluşabileceği umuduyla geçmişte yaşananları kayıt altına almak istiyorlar. YAKAY-DER ve GÖÇ-DER faili meçhul ve kayıp aileleriyle, zorunlu göç ve işkence mağdurlarıyla organik temas içerisinde oldukları için arşivlerinde sözlü tarih çalışmaları, bu çalışmalar sırasında derlenen mağdurlara ve ailelere ait video, fotoğraf gibi görsel materyaller ve hukuki süreçlerde kullanılan belgelerin kopyaları bulunuyor.

Çatışmalı süreçlerin ardından akademisyenlerin, aktivistlerin ve şiddet mağdurlarının bir araya gelerek geçmişle yüzleşmeye katkı sunmak amacıyla oluşturduğu kurumlar da hafızalaştırma alanında aktif olarak çalışıyor. Bu kurumlar “resmi olmayan hakikat projeleri” olarak adlandırılıyor.^[3] 2011’de İstanbul’da kurulan Hakikat Adalet Hafıza Merkezi de hafıza bu projelerin Türkiye’deki iyi bir örneği. Yukarıda bahsettiğim sivil toplum örgütlerinden farklı olarak, doğrudan hafızalaştırma amacıyla kurulmuş olan Hafıza Merkezi, başta gözaltında ve zorla kaybetmelere odaklanarak geniş kapsamlı araştırma ve belgeleme çalışmaları yürütüyor. Merkez hem insan hakları örgütleri hem de dayanışma temelli örgütlerle ortaklıklar kurarak bu kurumların kapasitelerini arttırmaya ve hafızalaştırma süreçlerinde toplanan materyalleri dünya standartlarında kayıt altına alarak arşivlemeye yönelik çalışmalar yürütüyor. Böylelikle 1990’larda yaşanan devlet şiddetini daha geniş kesimlere duyurmak ve geçmişle yüzleşme için bir başlangıç noktası oluşturmak hedefleniyor. Son yıllarda Hafıza Merkezi yeni teknolojiler ve yaratıcı yöntemleri hafızalaştırma süreçlerine dâhil ederek alternatif hatırlama biçimlerini gelecek nesiller için daha erişilebilir kılmaya yönelik projeler geliştiriyor. Örneğin şu an erişime kapalı olsa da Hafıza Merkezi tarafından oluşturulan Zorla Kaybetmeler Veritabanı^[4] Türkiye’de zorla kaybedilenleri anmak için oluşturulmuş bir dijital anıt olarak görülebilir.

Sonuç olarak 1990’lardaki devlet şiddetinin hafızalaştırılmasında farklı kurumların kendi çalışma şekillerine ve ihtiyaçlarına uygun olarak çeşitli yöntemler kullandığını, bu çalışmaların farklı çıktılar ortaya koyduğunu görüyoruz. 1990’lara dair farklı hatırlama biçimlerini açığa çıkaran bu çalışmalar ulusalcı resmi tarih anlatısına karşı bir perspektif sunuyor. Karşı-arşivler olarak adlandırabileceğimiz sivil toplum arşivleri, hak ihlalleri mağdurlarının deneyimlerini ve taleplerini doğrudan temsil etme potansiyeline sahip ve dolayısıyla geçmişle yüzleşme bağlamda oldukça önemli. Öte yandan Türkiye’de siyasi iklimin 2015 sonrasında hızla değişmesiyle hafızalaştırma çalışmaları açısından mevcut alan giderek daraldı. Günümüzde bu çalışmaları yürüten kurumların damgalanması, sivil toplum arşivlerinin bir kısmına kolluk kuvvetleri tarafından el konularak arşivlerin yok edilmeye çalışılması ve geçmişe dair yeniden milliyetçi ve baskıcı bir resmi tarih anlatısının dayatılması gibi tahrip edici tecrübeler yaşanıyor. Mevcut durumda diyalog ve barış ortamının yokluğu hafızalaştırma çabalarını tümenden durdurmasa da yavaşlatıyor ve toplumsal bağlamda etkinliğini azaltıyor. Helalleşme tartışmalarının gündeme geldiği bugünlerde, sivil toplumun hafızalaştırma çabalarının önemini, geçmişle yüzleşmeye olabilecek katkısını ve geleceğe dönük potansiyelini yeniden hatırlamakta yarar var. Belki de bugüne kadar sürdürülen hafızalaştırma çalışmalarının ve sivil toplum tarafından oluşturulan karşı-arşivlerin, geçmişle yüzleşmeye veya popüler tabirle “helalleşmeye” katkı sağlayabileceği fırsatları yakın zamanda göreceğiz.

---

[1] Konferansla ilgili daha detaylı bilgi ve sonuç raporu için

bkz. <https://www.ictj.org/publication/memorialization-and-democracy-state-policy-and-civic-action>

[2] <https://digitallibrary.un.org/record/766862?ln=en>

[3] Bickford, L. (2007). Unofficial Truth Projects. Human Rights Quarterly, 29(4), 994-1035.
<http://www.jstor.org/stable/20072834>

[4] <https://hakikatadalethafiza.org/calisma/zorla-kaybetmeler-veritabani/>

Blog sayfasında yer alan yazıların ve yayınların tüm hakları saklıdır. Blog yazıları yalnızca kaynağı gösterilerek kullanılabilir. Sayfada yayınlanan yazıların içeriği yazarın kendi sorumluluğu olup DEMOS'un herhangi bir hukuki ve/veya cezai sorumluluğu bulunmamaktadır.